

«НЕВИДИМИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН» ТА
ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ВИКЛАДАННІ ГОЛОКОСТУ

Глобальний характер викладання Голокосту

Викладання Голокосту посідає окреме місце з-поміж усіх освітніх заходів упродовж історії людства. Ніколи раніше предмет викладання не був об'єктом уваги по всьому світу¹, оскільки міжнародні акти ніколи не зобов'язували впроваджувати навчальну дисципліну у такій великій кількості країн одночасно. Високоставлені представники 48 країн 29 січня 2000 р. підписали декларацію Стокгольмського міжнародного форуму з Голокосту та урочисто пообіцяли, що їхні країни будуть «запроваджувати вивчення Голокосту у школах, університетах, територіальних громадах та інших інституціях»². Окрім цього, резолюції ООН та ЮНЕСКО, які були одногослосно схвалені 2005 та 2007 рр.³,

¹ На початку 1960 років предметом міжнародної уваги була математика. Однак географічне поширення цієї уваги було все ж таки обмеженим. «Шок від супутника», тобто від того, що Радянський Союз першим запустив супутник на орбіту, налякав політиків у вільному світі. На думку фахівців, між країнами-членами Організації економічного співробітництва і розвитку та Радянським Союзом на той час існувала «математична прірва», відтак на засіданнях організації у 1960–1961 рр. було ухвалено програму освітніх реформ. Однак активний спротив учителів, та особливо серед батьків, зрештою звів реформу нанівець. У викладанні математики у країнах-членах Організації економічного співробітництва і розвитку змінилось небагато.

² Декларація Стокгольмського міжнародного форуму з Голокосту (29 січня 2000 р.). Адреса в Інтернеті: <http://www.holocaustforum.gov.se>. Останній раз відкривалася 8 січня 2006 р.

³ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН А/60/7 «Пам'ять про Голокост» (1 листопада 2005 р.). Адреса в Інтернеті: <http://www.mfa.gov.il/MFA/Anti-Semitism+and+the+Holocaust/Documents+communiques/UN+General+Assembly+unanimously+designates+January+27+as+Holocaust+Remembrance?day?1-Nov-2005.htm>. Останній раз відкривалася 11 лютого 2006 р.

зобов'язують членів цих організацій «розробити освітні програми для ознайомлення наступних поколінь з уроками Голокосту»⁴.

Резолюція ООН А60/7 «у цьому контексті схвалює створення робочої групи з міжнародного співробітництва у галузі викладання, збереження пам'яті та дослідження Голокосту». Ця група під назвою «Міжнародна робоча група із сприяння вивченню, викладанню та збереженню пам'яті про Голокост» («Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research», ITF) була організаційно оформлена на Стокгольмському форумі і стала його виконавчим органом. Членство у групі є відкритим для всіх країн, що висловлюють підтримку Стокгольмській декларації та дотримуються правил членства в ITF⁵. У серпні 2009 р. ITF налічувала 27 повноправних членів⁶ та 7 кандидатів⁷. Отже, можна очікувати, що викладання Голокосту і надалі поширюватиметься у країнах, що вже мають певні традиції у цій галузі, на нові суспільні групи, а також охопить нові країни, тобто триватиме процес, який Юліана Ветцель назвала «глобалізацією викладання Голокосту»⁸.

Згідно з педагогічною теорією, навчання – це «дія або процес передавання знань, умінь, компетентності, а також бажаних якостей

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Про заперечення Голокосту» (26 січня 2007 р.). Адреса в Інтернеті: http://www.israel-un.org/gen_assembly/61UNGA/HolocaustDenialRes26Jan2007.htm. Останній раз відкривалася 31 серпня 2009 р. Резолюція ЮНЕСКО № 61 «Пам'ять про Голокост» (листопад 2007 р.). Адреса в Інтернеті: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001560/156046e.pdf#61>. Останній раз відкривалася 31 серпня 2009 р.

⁴ Резолюція ООН А/60/7.

⁵ Про ITF в Інтернеті див.: <http://holocausttaskforce.org/about-the-itf.html>. Останній раз відкривалося 29 серпня 2009 р.

⁶ Аргентина, Австрія, Бельгія, Канада, Хорватія, Чехія, Данія, Естонія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ізраїль, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Голландія, Норвегія, Польща, Румунія, Словаччина, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Великобританія та США.

⁷ Фінляндія, Ірландія, Португалія, Македонія, Туреччина, Сербія та Словенія. Див.: <http://holocausttaskforce.org/about-the-itf.html>. Останній раз відкривалося 29 серпня 2009 р.

⁸ *Wetzel Ju.* Holocaust-Erziehung // *Schriften der Bundeszentrale für Politische Bildung* (Berlin). – 2008. – 26 August. Адреса в Інтернеті: <http://www.bpb.de/themen/VIJUTF.html>. Останній раз відкривалося 28 серпня 2009 р.

у поведінці та рис характеру»⁹. Навчання є частиною соціалізації особи і відбувається на різних рівнях із залученням багатьох чинників. По-перше, це чинники первинної соціалізації – родина, друзі, молодіжні групи або релігійні установи. Вони діють головним чином у приватній сфері, закладаючи підвалини, на яких починають діяти чинники вторинної соціалізації. Викладачі Голокосту повинні мати це на увазі. Шестирічна дитина, яка приходить до школи, зовсім не є чистим аркушем паперу. Аналогічно, вплив чинників первинної соціалізації не припиняється із повноліттям.

Викладання Голокосту в контексті вторинної соціалізації відбувається винятково у суспільній сфері і реалізується головним чином через чотири чинники:

- шкільна система – від середніх класів до коледжу або університету;
- музеї та меморіали Голокосту;
- заходи із вшанування пам'яті, такі як Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту (27 січня кожного року) чи Йом а-Шоа (День пам'яті Катастрофи та героїзму у Державі Ізраїль, який припадає на 27 число місяця нісан), або «Марш живих»;
- і останній, але не менш важливий чинник – засоби інформації: книжки, газети, фільми, телебачення та Інтернет.

Викладання Голокосту стало сферою діяльності, в яку вкладаються мільйони доларів. Сьогодні по цілому світу десятки тисяч викладачів різних рівнів, працівників музеїв та меморіалів, організаторів заходів вшанування пам'яті, авторів книг та працівників ЗМІ заробляють гроші як викладачі Голокосту у широкому розумінні цього слова, не кажучи вже про обслуговуючий персонал. Це ті, хто будує та утримує музеї та меморіали, випускає підручники, документальні фільми та методичні матеріали, хто допомагає організовувати конгреси, курси підвищення кваліфікації вчителів та урочисті заходи. Якщо придивитися пильніше, то з'ясується, що переважна більшість цього всього фінансується коштом платників податків – через пряме фінансування або шляхом звільнення від оподаткування благодійної допомоги. Таким чином, у демократичній країні громадянин має право запитати тих, хто витрачає

⁹ Webster's Third New International Dictionary of the English Language. Unabridged / Ed. P. B. Gove. – Cologne (Koenemann), 1993. – P. 723.

ці гроші: яка ваша мета, як ви її досягаєте, наскільки ви її досягаєте і чи є небажані наслідки від вашої діяльності?

Викладання Голокосту у школі

Я розглядатиму викладання Голокосту у школі з таких причин:

1. Через школу проходить уся молодь у кожній країні.
2. Школа є єдиною установою, де Голокост може викладатися як обов'язковий предмет, що включає в себе участь у вшануваннях пам'яті, відвідування музеїв Голокосту, читання книг про Голокост, перегляд фільмів на теми Голокосту.
3. ІТФ, що координує викладання Голокосту в усіх країнах, які є членами цієї організації, дає конкретні інструкції лише для викладання у школі.
4. Особиста причина – я маю кілька десятків років викладацького стажу, включаючи період, пов'язаний із розробкою та оцінкою навчальних планів. Крім того, я брав участь у факультативних освітніх заходах для дітей та дорослих у Німеччині, Польщі, Франції, Бельгії та США починаючи з 1992 р.

Дозволю собі почати із цілей, що їх мало би досягти викладання Голокосту. Міжнародні декларації та резолюції ставлять ось такі амбітні цілі:

- зміцнити моральне покликання наших народів..., сіяти зерна кращого майбутнього на ґрунті гіркового минулого..., підтвердити загальне прагнення людства досягти взаєморозуміння та справедливості (Стокгольмська декларація 2000 р.);

- попередити всіх людей про небезпеку ненависті, фанатизму, расизму та упередженості... та поборювати усі форми заперечення Голокосту (резолюція ЮНЕСКО 2007 р.);

- поборювати спроби заперечувати або применшувати важливість Голокосту (резолюція ООН А/61/255 2007 року);

- допомагати уникнути актів геноциду в майбутньому (резолюція ООН А/60/7 2005 р.).

Для досягнення цих цілей у школі ІТФ розробила навчальну програму, яку можна вважати базовою для викладання Голокосту в країнах-членах організації¹⁰. У цій короткій статті немає змоги переповісти,

¹⁰ Навчальна програма складається з трьох частин: чому, що і як викладати при вивченні Голокосту. Адреса в Інтернеті: <http://holocausttaskforce>.

навіть дуже коротко, понад 20 сторінок інструкцій з викладання Голокосту. Однак привертають увагу два пункти:

1. Згідно з основоположними цілями вивчення Голокосту, головні завдання під час викладання Голокосту знаходяться у царині афектно-го засвоєння, тоді як когнітивне засвоєння посідає друге місце і значно поступається за важливістю¹¹.

2. Запровадження навчального плану ITF повинно зробити викладання Голокосту сумірним за кількістю годин з основними предметами – рідною мовою, математикою або іноземною мовою (в європейських школах).

Кожен, хто має досвід викладання у школі, знає, що запровадження нового предмета тягне за собою скорочення кількості годин на викладання вже існуючих. То ж хіба суспільство не має нагальніших проблем, які можна вирішити шляхом шкільної освіти (приміром, підліткова вагітність, підліткова злочинність, наркоманія, комп'ютерна залежність, погіршення стану навколишнього середовища чи постійне зменшення кількості студентів, що вивчають точні науки та технічні дисципліни в Європі та США, що ставить під загрозу конкурентоспроможність цих країн у світовій економіці)? Все це потребує змін у навчальних планах. Однак кількість годин у школі не є безмежною. Реально учні шкіл не можуть вчитися більше ніж 30 годин на тиждень¹², що у свою чергу робить сітку годин такою собі шахівницею, де Голокост – далеко не єдина фігура.

Відтак у шкільній практиці знаходять компроміс – Голокост «імплантують» у вигляді окремих уроків під час вивчення стандартних

<http://education/guidelines-for-teaching/why-teach-about-the-holocaust.html>;
<http://holocausttaskforce.org/education/guidelines-for-teaching/what-to-teach-about-the-holocaust.html>;
<http://holocausttaskforce.org/education/guidelines-for-teaching/how-to-teach-about-the-holocaust.html>. Останній раз відкривалася 29 серпня 2009 р.

¹¹ Тут і далі я маю на увазі три навчальні сфери – когнітивну, психомоторну та афективну, згідно з теорією навчання, яку Бенжамін Блум та його колеги розробили у 1950 роки. Ознайомитися з теорією Блума можна за працею: *Martin Je. Bloom's learning domains // Encyclopedia of Educational Technology / Ed. V. Hoffman. – San Diego CA (San Diego State University), 2001. Адреса в Інтернеті: <http://coe.sdsu.edu/eet/Articles/BloomsLD/start.htm>. Останній раз відкривалася 7 вересня 2009 р.*

¹² До цього треба додати час для повторення та підготовки домашніх завдань (у школі чи вдома), і тоді ми матимемо реальну картину навантаження у школі.

дисциплін, як-от історія, суспільствознавство, релігія/етика (якщо їх вивчають у цій школі), або шляхом заміни одного чи двох обов'язкових для прочитання літературних творів на щось, пов'язане із Голокостом. Інші варіанти – підготовка заходів із вшанування жертв Голокосту, перегляд фільму «Список Шиндлера» чи відвідування музею Голокосту. Однак все це починає конкурувати з масивом іншого матеріалу, що його учні повинні засвоїти, щоб скласти річні чи випускні екзамени. Також не слід забувати, що у таких країнах, як Польща чи Німеччина, учень середньої школи вивчає від 10 до 12 предметів на тиждень¹³, і кожен учитель переконаний, що його предмет є найважливішим.

«Невидимий план»

І ось тут починає діяти «невидимий навчальний план». Тобто це сума «всієї інформації, отриманої від освітньої системи поза межами офіційно встановлених цілей та методичних вказівок з вивчення кожного предмета»¹⁴. Перефразовуючи Маршала Маклугана, школа є середовищем чи носієм інформації. Скажімо, скільки часу і скільки самостійних чи контрольних робіт буде під час вивчення предмета; на якому уроці буде предмет (перший, другий тощо) – все це залишає зовні непомітний, але чіткий знак у свідомості учня щодо того, наскільки предмет є важливий для суспільства.

Невидимий план діє в тій самій сфері засвоєння матеріалу, що й викладання Голокосту, – у сфері афектного засвоєння. Кожен учень, який не хоче залишитися чужаком, має вловити неписані правила і стандарти соціального життя школи, її цінності, уявлення про світ та поведінку, та засвоїти їх через невидимий навчальний план. Цей невидимий навчальний план часто починає суперечити офіційному навчальному плану. Філ Ревелл, британський журналіст з багаторічним педагогічним досвідом, який зараз пише на теми освіти, наводить типовий приклад, безпосередньо пов'язаний із викладанням Голокосту та цілями його вивчення:

¹³ У США та Великобританії предметів менше, але ситуацію це принципово не міняє.

¹⁴ *Cornbleth C. School Curriculum – Hidden Curriculum*. Адреса в Інтернеті: <http://education.stateuniversity.com/pages/1899/Curriculum-School-HIDDEN-CURRICULUM.html>. Останній раз відкривалася 1 вересня 2009 р.

На уроках історії домінують Сталін та Гітлер, а також те, як вони топталися по фундаментальних правах людини. На уроках суспільствознавства учнів заохочують обговорювати проблеми, виробляти розуміння політичного процесу та голосувати під час виборів шкільної ради. Учні збирають в актовому залі, щоб сказати, що туалети під час обіду будуть закриті, бо там курять або роблять ще щось не те, хоча більшість учнів до цього не причетні. Але діти споглядають дотримання прав людини на практиці, коли вони стоять у черзі їдальні, а вчителі беруть обід без черги¹⁵.

Іншим прикладом може бути конфлікт між проголошуваними цінностями та фактичним ставленням. Викладачі мають оцінювати успішність учнів та ставити оцінки. Еліот В. Ейснер пише:

Практика виставлення оцінок дає зрозуміти, що ж насправді важить набагато більше за теоретичні розмірковування фахівців від освіти та за те, що вони пишуть у своїх методичних розробках. Як відбувається оцінювання, що беруть до уваги й чим нехтують і як це все відбувається, може багато сказати учням про шкалу цінностей у дорослих¹⁶.

Теоретики, що розуміються на цих та інших проблемах, обережно застерігають: «Коли невидимий та офіційний навчальні плани починають суперечити один одному, то найвірогідніше, що переважають невидимий навчальний план та невербальне спілкування»¹⁷. Педагоги-практики є більш категоричними і не мають зайвих ілюзій: «Якщо є суперечність між тим, що викладається згідно з офіційним навчальним планом, та тим, що засвоюється за невидимим планом, завжди більше довіри буде до невидимого плану. Завжди»¹⁸. Тож немає нічого дивного у тому, що

¹⁵ *Revell Ph.* The hidden curriculum. At school, children learn the meaning of hypocrisy // *The Guardian*. – 2004. – 30 April.

¹⁶ *Eisner E.W.* The Enlightened Eye: Qualitative Inquiry and the Enhancement of Educational Practice. – New York (Macmillan), 1991. – P. 81. Виділено в оригіналі.

¹⁷ *Cornbleth.* Op. cit. Виділено мною.

¹⁸ *Ortberg J., Pastor: Your Hidden Curriculum.* Адреса в Інтернеті: <http://christianitytoday.com/le/thepastor/pastorsrole/hiddencurriculum.html>. Опубліковано 9 квітня 2009 р. Останній раз відкривалася 1 вересня 2009 р.

нехтування невидимим навчальним планом та його впливами має серйозні соціальні наслідки. До того ж вони настають одразу, на відміну від проблем, пов'язаних з офіційним навчальним планом, що даються взнаки, якщо взагалі даються взнаки, значно пізніше у вигляді, скажімо, поганої оцінки за контрольну.

Особистий досвід

Дозволю собі невеличкий відступ у вигляді прикладу зі свого особистого досвіду. У 1970 р., пропрацювавши дев'ять років операційним аналітиком німецького військового флоту та «Люфтваффе», я перейшов на викладацьку роботу та став членом руху з реформування загальноосвітньої школи. Рух мав на меті провести шкільну реформу згори до низу. Нас надихали твори Т. Адорно та Г. Маркузе, ми бачили моральну поразку покоління наших батьків, які підтримали та виправдовували нацистські злочини та навіть наживалися на них. Це покоління було виховане у школі, яка з покоління в покоління вчила німців сліпо підпорядковуватись владі. Ми мали такі самі амбітні цілі, як і резолюції та програми для викладання Голокосту, що будуть написані понад 30 років пізніше, а саме «сіяти зерна кращого майбутнього на ґрунті гіркого минулого».

Ми цілком усвідомлювали першочергову важливість невидимого навчального плану в освітній системі. Відтак нашою головною метою було змінити саме середовище навчання, щоб невидимий та офіційний навчальні плани не суперечили один одному. Уся система шкільництва мала зазнати фундаментальних змін, які б не оминули жодного шкільного предмета. Ми не зосереджувалися на тому, *що* ми викладаємо, але намагалися викладати предмети таким чином, щоб прищепити молодому поколінню певні цінності та переконання. Певною мірою це збігається із цілями викладання Голокосту.

Амбітний проект, утім, зазнав невдачі навіть незважаючи на те, що його підтримувала тогочасна еліта, в тому числі фінансово. Ми, вчителі, швидко збагнули, що освіта не може протиставляти себе суспільству. Після уроків наші учні приходили додому, де стикалися із цінностями та нормами поведінки, подиктованими традиційним невидимим навчальним планом, що призводило до конфліктів у сім'ї. Після закінчення школи учні приходили на ринок праці капіталістич-

ного суспільства, де люди, які засвоїли традиційні цінності та моделі поведінки, мали набагато більше шансів на успіх. Кілька взірцевих загальноосвітніх шкіл, в одній з яких викладав і я, поступово повернулися до старих методів викладання.

Вивчення Голокосту та боротьба з антисемітизмом

Однією з цілей викладання Голокосту, яка чітко заявлена у супровідних записках до курсу, є боротьба з антисемітизмом. Десятиліття викладання Голокосту (у широкому значенні цього слова) та закони, що визнають публічні антисемітські висловлювання злочином, правова система, яка стежить за виконанням цих законів, призвели до того, що у таких країнах, як Польща, Німеччина чи Франція, лише окремі маргінальні групи висловлюють антисемітські думки чи почуття. Схоже, що антисемітизм перестав бути серйозною проблемою у цих країнах. Однак він нікуди не зник. Просто на публіці люди стали дуже обережно критикувати євреїв та єврейські організації. Вони уникають розмов на єврейські теми, зокрема про Голокост, а якщо й ведуть ці розмови, то лише у традиційно-стандартизованій формі. Але у приватних розмовах часто можна почути приблизно так: «Я не маю нічого проти євреїв, *але...*». Польсько-німецький інтелектуал Ян Гартман назвав це «тихим антисемітизмом»¹⁹.

Ефраїм Зуроф та єрусалимський центр Симона Візенталя зауважили інше цікаве і вочевидь парадоксальне явище у Східній Європі, яке стосується еволюції уявлень про Голокост та антисемітизм:

Пам'ять та усвідомлення Голокосту є надзвичайно сильним фактором життя сучасної Європи, вивчення Голокосту дедалі більше вважається запобіжником проти антисемітизму. Однак іронія полягає в тому, що саме питання Голокосту, як ніщо інше, є головним каталізатором антисемітизму у Східній Європі²⁰.

¹⁹ Hartman J. Chciałbym być sobą // *Tygodnik Powszechny*. – 2009. – № 31, August 2. – P. 32–33. Гартман очолює факультет філософії та біоетики Ягеллонського університету у Кракові.

²⁰ Zuroff E. Eastern Europe: Anti-Semitism in the Wake of Holocaust-Related Issues // *Jewish Political Studies Review*. – 2005. – V. 17: 1–2. Адреса в Інтернеті: <http://www.jcpa.org/phas-zuroff-s05.htm>. Останній раз відкривалася 6 березня 2006 р.

Зрештою, це не стільки іронія, скільки логіка. В цих країнах історія Голокосту зустрічається із недавньою історією страждань від комуністичного режиму, яка тривала майже півстоліття²¹. Мало того, тут існує глибоко закорінене переконання, що євреї відігравали провідну роль у комуністичному репресивному апараті²². Люди запитують: «А чому євреї? Хіба ми не страждали так само? І хіба вони не отримали, врешті-решт, по заслугі?».

Інша проблема стосується студентів-мусульман, що навчаються в Європі. Вони часто сприймають викладання Голокосту як державну пропаганду Ізраїлю, що підтверджує, на їхню думку, антисемітський стереотип про єврейську змову з метою «керувати світом».

У Німеччині всюдисущий Голокост у ЗМІ та постійне нагадування про нього у школі (мої молодші близнята стикалися з ним п'ять разів, починаючи з 11 років і закінчуючи 19) призвели до втоми від цієї теми: більшість старшокласників кажуть: «Боже мій, тільки не Аушвіц», коли цю тему починають знову. Щось подібне відбувається в інших європейських країнах²³. Коли голова німецької делегації в ІТФ визнав існування проблеми напередодні щорічних зборів організації у 2008 р. (додавши, утім, що «це не дає підстав усунути вивчення Голокосту з наших навчальних планів»²⁴), на нього накинулися американські діячі освіти і назвали його слова:

недоречними... неправильним знаком для оточення у той час, коли треба ще так багато зробити... аби припинити зростання антисемітизму²⁵.

Що ж, час покаже, чи ліки, прописані політиками, – тобто збільшення інтенсивності вивчення Голокосту, запровадження нових методів

²¹ Див.: *Подольський А.* Пам'ять про Голокост в українському суспільстві: спроба аналізу деяких аспектів // *Голокост і сучасність*. – 2009. – № 1 (5). – С. 47–59.

²² Ян Томаш Гросс розвінчує цей міф стосовно Польщі у своїй книзі: *Gross J.T. Strach*. – Cracow, 2008. – P. 285–296.

²³ *Wetzel Ju.* Op. cit.

²⁴ *Lefkovits E.* Berlin official: German kids tired of Holocaust // *The Jerusalem Post*. – 2008. – 10 March.

²⁵ *Ibid.*

викладання та початок викладання Голокосту вже у молодших класах, – допоможуть покращити ситуацію.

Викладання Голокосту та проблема його заперечення

Британський історик Тім Коул звертає увагу на цікаву тенденцію, що перегукується із вищезгаданими спостереженнями Е. Зурофа щодо Східної Європи. Т. Коул вказує на існуючу на Заході «мимовільну залежність» між публічною інтерпретацією Голокосту, яка здебільшого формується через викладання Голокосту і яку він називає «міфом Голокосту», та запереченням Голокосту:

Багато в чому «заперечення Голокосту» з'являється лише в контексті міфу «Голокосту». Лише після того, як Голокост постає в образі головної події ХХ століття, з'являється усвідомлення, що його є сенс заперечувати²⁶.

Ситуація з викладанням Голокосту є доволі парадоксальною. З одного боку, предмет має на меті «поборювати усі форми заперечення Голокосту»²⁷, а з другого боку, побічним ефектом його вивчення стає заперечення Голокосту. У багатьох країнах законодавці відчули потребу вжити заходів, щоб пригасити небажані побічні наслідки. Вже майже у двадцяти державах ствердження, що Голокосту ніколи не було (позиція радикалів), або ж сумнів у достовірності одного чи більше усталених фактів (наприклад, кількість жертв чи використання газових камер для знищення євреїв – це заперечують так звані ревізіоністи), або ж проголошення Голокосту лише «епізодом світової історії» (як роблять праві політики), караються тривалими термінами ув'язнення або великими штрафами²⁸.

²⁶ *Cole T. Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler. How History Is Bought, Packaged, and Sold.* – New York, 1999. – P. 188. Послідовність останніх двох речень змінена.

²⁷ Резолюція ЮНЕСКО № 61 від 1 листопада 2007 р.

²⁸ Міжнародна угода вимагає від усіх держав Євросоюзу, які ще не прийняли таких законів, зробити це в найближчі кілька років: *Neander J. The 'Auschwitz Lie' as a Crime under Central European Law // Holocaust Persecution: Responses and Consequences / Eds. N. Rupprecht, W. Koenig.* – Newcastle upon Tyne, 2010. – P. 142–166.

Однак межі, до яких виконуються закони про заперечення Голокосту, та заходи, що їх при цьому вживають, приміром, цензурування Інтернету, все ще не однакові у різних країнах. Наприклад, у Франції, Австрії та Німеччині – режим жорсткіший, а у Польщі чи Чехії – м'якший.

В будь-якому разі, міжнародне поширення освітніх курсів про Голокост ускладнить завдання людям, що намагаються заперечувати Голокост як історичний факт. Однак не варто піддаватися ейфорії. Однією з головних вимог до викладання Голокосту є використання правдивих фактів, і тут на перший план виходить (недооцінена) когнітивна сфера навчання. Навіть побіжне знайомство з матеріалами для викладання Голокосту, що є в Інтернеті, дає зрозуміти, що тут далеко не все гаразд. Дуже часто розробники курсів не втримуються від спокуси «зробити історію наочнішою» та емоційно привабливішою, видаючи легенди за історичні факти. Однак така тактика робить викладання Голокосту легкою мішенню для прихильників теорії заперечення²⁹.

Такі проблеми виникають, коли люди, які пережили Голокост або визволяли концтабори, розповідають неймовірні історії, які дуже легко спростувати, видаючи їх за «особистий досвід»³⁰. Або ж – боронь Боже – якщо самозванець, який видає себе за жертву Голокосту, переповідає свої «історії з концтабору», і їх використовують у викладанні Голокосту³¹. Не дивно, що викладання Голокосту стає сферою, де попит на дидактичні матеріали випереджує пропозицію. Відтак на ринок потрапляє чимало сумнівних матеріалів, чим і користаються самозванці. Сподіваюся, що з плином часу весь такий матеріал буде вилучено і залишаться лише належним чином підготовлені методичні розробки.

²⁹ *Neander J.* The Impact of the «Jewish Soap» and «Lampshades» Legends on Holocaust Remembrance // *Trajectories of Memory: Intergenerational Representations of the Holocaust in History and in the Arts* / Ed. Ch. Guenther, B. Griech-Polelle. – Newcastle-upon-Tyne, 2008. – р. 51–77; про це див. Р. 65–68.

³⁰ Наприклад, Ірен Зіблат («Діамантова дівчинка»), Герберт Розендлат (чоловік «Дівчини-ангела») або багато визволителів Бухенвальду, які розповідали, що особисто бачили «жінку-абажур» Ільзе Кох.

³¹ Дозволю собі назвати тільки Бінжаміна Вілкомірського, Мішу Дефонсека («Дівчина-вовк») чи Лорен Стретфорд.

Толерантність

Якою ж є ситуація з іншими цілями викладання Голокосту: побоювання «ненависті, фанатизму, расизму, ксенофобії та упередженості»? Або подамо те ж саме у позитивному ключі: прищеплення толерантності, яку словник Вебстера тлумачить (за винятком терміна «толерантність» у науці та технології) як:

прихильне чи ліберальне ставлення до переконань чи традицій, що відрізняються або суперечать своїм власним; симпатія чи прихильне ставлення до різноманітності думок та способів поведінки, широта духовного сприйняття чи точки зору³².

У США особливо багато установ із вивчення Голокосту мають у назві слово «толерантність». Однак варто пам'ятати, що толерантність має бути вулицею із двобічним рухом і що вона має справляти позитивний вплив на суспільство. Якщо А толерує Б, то цього не досить. Треба, щоб і Б толерував А.

Утім, схоже на те, що вивчення Голокосту не є автоматичним генератором толерантної поведінки чи кладе край упередженню. Погляньмо на мить на Ізраїль, громадяни якого безперечно вивчають Голокост достатньо мірою – у школі, через ЗМІ, в армії та на громадських заходах вшанування пам'яті. Спробуймо поставити їм запитання, яке антропологі використовують як лакмусовий папірець толерантності А щодо Б: чи видали б ви свою доньку заміж за Б?

Опитування громадської думки показують, що більшість ізраїльтян вважають одруження з арабом «зрадою батьківщини». Постійні кампанії, що ведуться громадськими чи приватними інституціями, спрямовані на те, щоб відвернути ізраїльських дівчат від побачень з арабськими хлопцями³³. Упередження проти арабів у більшій частині ізраїльтян-евреїв є цілком зрозумілим з огляду на політичну ситуацію та історію Ізраїлю. Воно свідчить про те, що рання соціалізація та

³² Webster's Dictionary. – P. 2405.

³³ Kazimierczyk M. Izrael: nie sypiać z wrogiem. Izraelskie miasto chce tępić romanse młodych Żydówek z Arabami. Dla wielu Izraelczyków taka miłość to zdrada // *Gazeta Wyborcza*. – 2009. – № 26/27.

фундаментальний вплив історії переважають вплив освіти, яка начебто має заохочувати толерантність та поборювати упереджене ставлення до інших.

Або погляньмо на ізраїльську релігійну меншину гаредім³⁴, члени якої подекуди не цураються кидати каміння в автомобілі, що їздять на шабат, або закликають створити «кошерні автобуси», де чоловіки та жінки сидітимуть окремо. Таку поведінку аж ніяк не можна назвати толерантною.

Цей приклад нагадує нам, що релігія залишається одним із впливових чинників, які спричинюють нетолерантність та упередженість у суспільстві. Релігійні провідники вимагають, щоб усі (не лише їхні послідовники) незаперечно виконували правила поведінки, викладені у Святих Писаннях або витлумачені з них авторитетними теологами³⁵. Вони прагнуть без жалю боротися з тими, хто думає інакше, – «еретиками» (тобто членами їхньої спільноти) або «невірними» (членами інших груп). Вони насаджують у своїх вірних відчуття переваги над іншими – основу будь-якого упередження, проголошуючи їх «вибраними людьми» або єдиними на шляху до спасіння. Релігійні екстремісти усіх релігій завжди виправдовували насильство проти інших, бо «треба робити те, що вимагає Бог».

Викладання Голокосту та групові конфлікти

Викладання Голокосту прагне змінити поведінку людства, яка почала формуватися з часів, коли перша людина почала завойовувати земну кулю. Людина освоювала землю не ізольовано, а у складі груп – родини, клану чи племені. Згодом з'явилися більші групи, такі як релігійні спільноти, нації та держави. Їх об'єднувало те, що членство у групі є визначальною частиною самого члена – через самоідентифікацію у самій групі або через ідентифікацію за її межами. Членство логічно

³⁴ Одразу ж слід відзначити, що гаредім живуть у самовстановленому гетто, відокремивши себе від ізраїльського суспільства. Відтак вони майже не зазнають впливу викладання Голокосту.

³⁵ У Польщі, приміром, жодне важливе внутрішньополітичне рішення не приймається без узгодження позицій з Католицькою церквою. У багатьох випадках, наприклад в освіті, Церква має законодавчо закріплене право висловлювати своє ставлення.

поділяє світ на дві взаємовиключні частини – ті, що належать до групи («ми»), і ті, що до неї не належать («вони»).

Сила групи та переваги членства є тим більшими, чим сильнішими є зв'язки всередині групи, особливо коли група змагається з іншими групами за обмежені ресурси, такі як земля, вода, жінки, або, в сучасному світі, клієнти, виборці чи робочі місця. Групові зв'язки вимагають, щоб усі члени групи пишалися своїм членством та приписували собі переважно позитивні властивості, що відрізняють їх від інших груп, яким вони приписують негативні властивості. Прикладом можуть бути релігійні спільноти, політичні партії, фан-клуби, нації чи людські раси. Зауважте, що зв'язки «ми – вони» є взаємними: члени групи А загалом мають таке саме ставлення до групи Б, як і група Б до групи А.

Націоналізм, що панує в армії, школах, а також у релігійних установах, виховується через наявність національних пам'яток, назв вулиць та урочистих церемоній. Цим усім уміло маніпулюють політики. Все це залишається важливим джерелом фанатичної віри, ненависті та упередженого ставлення у більшості країн світу. Як показує приклад Польщі, багаторічне викладання історії Голокосту та інших нацистських злочинів зовсім не відвернуло, а, навпаки, спонукало значну частину електорату (понад 30 відсотків) регулярно голосувати за політичні партії, які роздмухують антинімецькі, антиукраїнські чи антиросійські настрої і мають підтримку впливових церковних кіл та ЗМІ.

Таким чином, ми маємо змиритися з фундаментальним фактом: існування груп неминує тягне за собою почуття вищості та упередження щодо членів інших груп. Наївно сподіватися, що викладання Голокосту, яке, до речі, ніколи не спрямовано проти якоїсь релігії³⁶ чи націоналізму будь-якого народу³⁷, фундаментально змінить поведінку, притаманну людству з доісторичних часів. Доки існуватимуть євреї, поляки, німці, американці тощо, будуть і ті, кому не будуть подобатися євреї, поляки, німці,

³⁶ Утім, Томаш Габіш, польський інтелектуал-неоконсерватор, вважає, що у західних суспільствах християнство замінюють світською релігією, що групується довкола Голокосту. Див.: *Gabiś T. Religia Holocaustu // Stańczyk. – 1996. – № 29/2; № 30/1.*

³⁷ Існує яскравий приклад, що стосується польських шкіл. Хоча Голокост заслужено засуджує німецький націоналізм, проте місцеве «патріотичне виховання» проголошує націоналізм однією з головних цілей освіти.

американці тощо. Відтак полякам, німцям та американцям доведеться змиритися із антиполонізмом, антигерманізмом, антиамериканізмом, а євреям, хоча це й боляче, – з антисемітизмом. Як пише Ян Гартман, «євреї та антисеміти не можуть жити один без одного. Без антисемітів євреї були б звичайним народом, до якого іншим не було б діла»³⁸.

Проблема трансформації знань

Ми підходимо до чергової великої проблеми викладання Голокосту: чи можна бути певним, що морально-етичні властивості, як-от свобода від упереджень та расизму, толерантність, які виховуються (і, сподіваємося, засвоюються) на історичних прикладах сімдесятирічної давнини щодо євреїв та німців, будуть належним чином застосовані, коли йтиметься про нинішні або майбутні конфлікти, в які будуть втягнуті зовсім інші народи у зовсім інших соціальних, економічних та політичних умовах? Це і є проблемою трансформації знань, яку педагогічна наука визначає як «застосування знань та умінь, що були здобуті в одних умовах, до інших суспільних умов»³⁹.

Практичне застосування знань не є справою автоматичною. Цього треба вчитися. Вчитель хімії, який, скажімо, хоче, щоб його учні виконали стохіометричні розрахунки, не може покладатися лише на те, що діти на уроках математики вже вивчили обчислення пропорцій. Йому доведеться два або три уроки витратити на практичне застосування раніше набутих знань. Або ось пілот, який навчився колись літати на одномоторному літаку. Тепер він хоче опанувати «Аеробус А-380». Для цього йому доведеться ще багато вчитися (і може, він так ніколи і не отримає ліцензію на пілотування дальньомагістральних літаків).

Трансформація знань про Голокост – дуже амбітна мета, і як учитель-практик я маю серйозні сумніви, що її взагалі можна досягти. Донині трансформація знань могла бути перевірена лише в когнітивній та психомоторній сферах. Лише тут можна перевірити ефективність знань. Сфера афективного навчання не підлягає тестуванню та вимірам. Довготривалі

³⁸ *Hartman J.* Op. cit. – P. 32.

³⁹ Cormier and Hagman, 1987, цит. у: *Transfer of Learning // Encyclopedia of Educational Technology.* Адреса в Інтернеті: <http://edweb.sdsu.edu/eet/articles/transferLearn/start.htm>. Останній раз відкривалася 7 вересня 2009 р.

впливи від викладання Голокосту не можна виміряти, перевіривши ставлення до проблеми до і після занять, що, до речі, досить часто роблять на аматорському рівні деякі вчителі, які вважають, що досягли «успіху». Те саме можна сказати про сльози на очах класу, зворушеного розповіддю людини, яка пережила Голокост. Невидимий навчальний план вже давно підказав учням, які відповіді давати і як себе поводити у тих чи тих ситуаціях. Коли учні виходять за двері школи, на них знову починають тиснути реалії первинної соціалізації, які справляють значно сильніший вплив, ніж вчитель, який бачить учня тільки кілька разів на тиждень.

**Педагогічна «концепція таксиста»:
підбери дитину там, де вона стоїть**

Масова імміграція до Західної Європи та Великобританії із мусульманських країн та Африки поставила перед суспільством чимало проблем. Без сумніву, важливо створити належні умови для цих меншин, так само як і для більшості, про що часто забувають прихильники багатокультурності. Загальновизнано, що фанатизм та расизм у всіх своїх виявах є деструктивними і з ними треба боротися, щоб вищезазначені країни не охопив хаос. Школа може й повинна зробити важливий внесок, щоб попередити це. Але є одна річ, яку теоретики можуть не побачити: навчання може бути ефективним тільки у разі, якщо вчитель «підбере дитину там, де вона стоїть».

Чи реально сподіватися, що німецький школяр із району Кройцберг у Берліні, у якого відібрали телефон підлітки «іммігрантського походження», як їх політкоректно описують, змінить своє ставлення до турецьких іммігрантів, прочитавши «Щоденник Анни Франк» у школі? Що учень-араб у Парижі, родичі якого живуть у Газі, стане симпатиком Ізраїлю, подивившись фільм «Ніч і туман»? Що донька звільненого продавця лондонського супермаркету, на місце якого взяли жінку з Польщі, бо їй можна платити менше, полюбить поляків, відвідавши Аушвіц? Для них усіх Голокост історично так само далекий, як і наполеонівські війни.

Викладач Голокосту не знайде своїх учнів у пункті збору євреїв для вивезення до концтабору. Якщо він хоче підібрати дитину там, де вона стоїть, то шукати її треба у Кройцберзі, Нанті чи Лондоні. Він має вирішувати конкретні питання: німці проти турків, араби

проти євреїв, британці проти поляків тощо. Так, йому треба буде говорити про упереджене ставлення, фанатизм, расизм, антисемітизм, ксенофобію, але в контексті сучасності. Голокост має бути ілюстрацією того, до чого все це може призвести. Але запустити процес засвоєння знань можна лише тоді, коли вчитель «підбере дитину там, де вона стоїть». Тоді знання можуть радикально змінити ставлення учнів до всього, що їх оточує.

Уроки історії

З практичного погляду, викладання Голокосту нерозривно пов'язане з концепцією «уроків історії». Хіба не казав американо-іспанський філософ та есеїст Джордж Сантаяна ще 1905 року, що ті «хто не вчиться в історії, приречені її повторювати»? Та чи повторюється сама історія? Відомі слова Сантаяни в оригіналі звучать дещо інакше: «Ті, хто не пам'ятають минулого, приречені його повторити»⁴⁰. Цей вислів стосувався індивідуального процесу навчання «на власному досвіді» людини. Ще на початках історії, тобто з часів батька історіографії Фукидіда, люди мали шляхетне, хоча й нездійсненне бажання, щоб суспільство та його еліта могли вчитися і вчилися «на власному досвіді», як це робить дитина, та уникали помилок, зроблених раніше. Поглянувши на історію фінансів, ми побачимо, що «період між обвалами на фондових ринках приблизно дорівнює часу, який має пройти, щоб забути попередній обвал»⁴¹.

За сімдесят років до Сантаяни німецький філософ та історик-ерудит Гегель висловлював песимізм щодо «уроків історії»:

Можна припустити, що приклади шляхетності підноситимуть нашу душу і їх можна застосовувати у моральному вихованні дітей, щоб їхній розум прагнув досконалості. Однак долі людей та держав, їхні інтереси, стосунки, їхні складні проблеми є абсолютно іншою сферою. Правителі, державні мужі та нації зазвичай

⁴⁰ *Santayana G. The Life of Reason. – Vol. 1: Reason in Common Sense. – New York: Charles Scribner Sons, 1905. Виділено мною.*

⁴¹ *Galbraith J.K. quoted in: De Witt L. The Lessons of the Past // The Utility of the Study of History. Reflections on a Recurring Folly. – 2005, April. В Інтернеті: <http://www.larrydewitt.net/Essays/StudyHistory.htm>. Останній раз відкривалася 18 вересня 2009 р.*

дуже шанують ті вчення, що ґрунтуються на історичному досвіді. Але досвід та історія вчать нас ось чого: народи та уряди нічого не навчилися в історії і не діяли на принципах, що випливають із історії. У кожному періоді маємо настільки особливі обставини, настільки ідіосинкретичні умови, що перебіг подій може регулюватися лише міркуваннями, актуальними лише і тільки для цього моменту. Під час великих подій загальні принципи не допомагають і немає сенсу звертатися до подібних обставин у минулому⁴².

Американський учений Ларрі де Вітт наводить приклад недалеко-минулого, з якого видно, що «вчитися у історії» може бути навіть шкідливим. Те, що американські фахівці-міжнародники вважали уроками Першої світової війни, обернулося катастрофою Другої світової. Вітім, «уроки» Другої світової війни та Голокосту не лише призвели до початку війни у В'єтнамі, а й заважали Америці припинити цю війну, бо її лідери «вважали Хо Ши Міна бородатим Гітлером, а Північний В'єтнам – Німеччиною зразка 1930 років»⁴³.

Прихильники «уроків історії» можуть заперечити, що тогочасні американські політики та їхні радники «погано вивчили уроки». Але хто може сказати наперед, які рішення, подиктовані «уроками історії», виявляться «правильними», а які «неправильними»? Хіба ж ті, хто багато говорять про «уроки історії», не використовують історію, тобто власне її розуміння, для виправдання того, що вже вирішили зробити? Хіба Міхаїл Покровський, великий російський історик ХХ століття, не говорив, що історія – це лише «політика, звернена в минуле»?

Голокост також дає яскраві приклади того, як «уроки історії» можна використати для виправдання будь-якої поведінки у кожній політичній ситуації. Історичні факти та «уроки», взяті з них, використовувалися провідними європейськими політиками (від помірно лівих до центристів), щоб боротися з антисемітизмом за допомогою карного кодексу та безпечеліційно виправдовувати Ізраїль та його політику. Але ті ж самі

⁴² Hegel G. W. F. *The Philosophy of History* / Transl. by J. Sibree. – 1837. В Інтернеті: <http://www.class.uidaho.edu/mickelsen/texts/Hegel%20-%20Philosophy%20of%20History.htm>. Останній раз відкривалося 18 вересня 2009 р.

⁴³ De Witt L. *Op. cit.*

«уроки історії» використовуються лівими і правими радикалами, щоб нищівно критикувати політику Ізраїлю щодо арабів. Знов-таки, помірковані політики вважають таку критику виявом антисемітизму⁴⁴.

Висновки

Отже, на що ми можемо сподіватися від викладання Голокосту? Багато в чому відповідь залежить від первинної соціалізації учнів, бачення історії, яке домінує в суспільстві, та не в останню чергу – від невидимого навчального плану. Загалом, можна очікувати знання історичних фактів, переконання в тому, що США та союзники вели справедливую війну проти Німеччини⁴⁵, та симпатію до євреїв та Ізраїлю. Можна сподіватися на певне підвищення чутливості до упереджень на національному чи расовому ґрунті, внаслідок чого ті, хто заперечує Голокост, матимуть менше прихильників. Що ж до небажаних побічних наслідків, то в певних випадках можна очікувати зростання антисемітизму та заперечення Голокосту, що, однак, вдасться контролювати юридичними та адміністративними заходами.

Викладачі та методисти повинні бути скромними і не давати обіцянок, що їх неможливо виконати. Коли йдеться про преамбули, слід відмовитися від високих цілей, як-от: «уроки історії», «сіяння зерен кращого майбутнього», «посилення спільного прагнення людства до взаєморозуміння та справедливості» або «попередження актів геноциду в майбутньому». Вивчення Голокосту не може мати на меті викорінення упередженості, нетолерантності та конфліктів у світі, де панують релігії, націоналізм та несправедливий розподіл. Викладання Голокосту, таким чином, не повинне намагатися радикально реформувати суспільство. Але скромний внесок завжди можна й потрібно зробити. Зігфрід Бернфельд порівняв працю вчителя із роботою Сізіфа. Треба брати камінь та котити його догори!

*Переклад з англійської
Ярослава Карпюка*

⁴⁴ Див.: *Lefkovits E.* German FM blasts 'new anti-Semitism' clothed in anti-Israel sentiments // *The Jerusalem Post*. – 2008. – 12 March.

⁴⁵ Це важливо в США, на які, на відміну від Польщі чи Радянського Союзу, Німеччина не напала і яким безпосередньо не загрозувала.